

Vergaderjaar 2019–2020

26 488

Behoeftestelling vervanging F-16

Nr. 455

LIJST VAN VRAGEN EN ANTWOORDEN

Vastgesteld 10 december 2019

De vaste commissie voor Defensie heeft een aantal vragen voorgelegd aan de Staatssecretaris van Defensie over de brief van 17 september 2019 inzake de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 (Kamerstuk 26 488, nr. 451).

De Staatssecretaris van Defensie heeft deze vragen, mede namens de Staatssecretaris van Economische Zaken en Klimaat, beantwoord bij brief van 6 december 2019. Vragen en antwoorden zijn hierna afgedrukt.

De voorzitter van de commissie,
Aukje de Vries

De griffier van de commissie,
De Lange

1

Herinnert u zich nog de Lockheed-affaire en de controverse rondom de lobbypraktijken van Lockheed Martin? Kunt u aangeven hoe deze praktijken rijmen met de verplichting om geen zaken te doen met organisaties die schuldig zijn aan strafbare feiten (zoals bijv. omkoping) ex artikel 2, lid 76 van de Aanbestedingswet op defensie- en veiligheidsgebied en het voormalig aanbestedingsregime van Defensie? Vindt u dat dit artikel ingeroepen moet worden tegen Lockheed Martin? Zo nee, waarom niet?

2

Bent u bekend met het feit dat Defensie op grond van het zorgvuldigheidsbeginsel verplicht is zorgvuldig onderzoek te verrichten of Lockheed Martin uitgesloten dient te worden op voet van artikel 2, lid 76 van de Aanbestedingswet op defensie- en veiligheidsgebied en het voormalig aanbestedingsregime van Defensie? Kunt u aangeven of, en zo ja op welke wijze, onderzoek hiernaar is verricht? Kunt u ook aangeven waaruit dit onderzoek bestond, welke deskundigen en bronnen geraadpleegd zijn en tot welke resultaten dit heeft geleid? Kunt u daarbij ook aangeven welke maatregelen genomen zijn om de zorgvuldigheid (zoals o.a. de onafhankelijkheid) van het onderzoek te garanderen? Zo nee, waarom niet?

3

Bent u bekend met het bericht «Met de F-35 gaat alles uitstekend», waaruit blijkt dat de JSF geteisterd wordt door onwaarheden en talrijke (zelfs levensbedreigende) problemen (<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/09/met-de-f-35-gaat-alles-uitstekend-a3976233>)? Herinnert u zich ook nog de overige problemen, technische en contractuele tekortkomingen rondom het JSF-programma? Kunt u aangeven hoe deze wanordelijkheden rijmen met de verplichting om geen zaken te doen met organisaties die het vertrouwen schenden ex artikel 2, lid 77 van de Aanbestedingswet op defensie- en veiligheidsgebied en het voormalig aanbestedingsregime van Defensie? Vindt u dat dit artikel ingeroepen moet worden tegen Lockheed Martin? Zo nee, waarom niet?

4

Bent u bekend met het feit dat Defensie op grond van het zorgvuldigheidsbeginsel verplicht is zorgvuldig onderzoek te verrichten of Lockheed Martin uitgesloten dient te worden op voet van artikel 2, lid 77 van de Aanbestedingswet op defensie- en veiligheidsgebied en het voormalig aanbestedingsregime van Defensie? Kunt u aangeven of, en zo ja op welke wijze, onderzoek hiernaar is verricht? Kunt u ook aangeven waaruit dit onderzoek bestond, welke deskundigen en bronnen geraadpleegd zijn en tot welke resultaten dit heeft geleid? Kunt u daarbij ook aangeven welke maatregelen genomen zijn om de zorgvuldigheid (zoals o.a. de onafhankelijkheid) van het onderzoek te garanderen? Zo nee, waarom niet?

5

Kunt u aangeven hoeveel (mogelijke) integriteitsschendingen en/of procedureschendingen verband houden met de aanschaf en instandhouding van de F-35? Kunt u ook aangeven waaruit deze (mogelijke) schendingen bestaan, waaruit de (mogelijke) gevolgen bestaan en welke stappen zijn genomen? Zo nee, waarom niet?

Voor de aanschaf van de F-35 heeft Defensie een overeenkomst afgesloten met de Amerikaanse overheid. De Amerikaanse overheid sluit op haar beurt contracten af met de industrie. Daardoor geldt de Amerikaanse

wetgeving. Integriteitsschending en/of procedureschendingen door Lockheed Martin aangaande het groot project Verwerving F-35 zijn mij niet bekend.

6

Kunt u aangeven of Defensie samenwerkt en/of contacten onderhoudt met (rechts)personen en overige entiteiten die belang hebben bij de aanschaf en instandhouding van de F-35 toestellen (zoals o.a. lobbyisten)? Kunt u daarbij ook aangeven wie deze (rechts)personen en entiteiten zijn, waaruit de samenwerking en/of contact bestaat, hoeveel kosten (zoals bijv. donaties en subsidies) hiermee gemoeid zijn en welke stappen (zoals bijv. toezeggingen) zijn genomen? Zo nee, waarom niet?

Nederland onderhoudt contact met entiteiten en rechtspersonen die Lockheed Martin en de motorfabrikant Pratt & Whitney in Nederland vertegenwoordigen. Deze rechtspersonen en entiteiten faciliteren eventueel rechtstreeks contact met de voornoemde bedrijven daar waar nodig. Er is geen sprake van donaties of subsidies of toezeggingen, die verband houden met de aanschaf of de instandhouding van Nederlandse F-35 jachtvliegtuigen.

7

Kunt u aangeven of, en zo ja welke, afspraken zijn gemaakt met (rechts)personen (zoals o.a. Lockheed Martin) en overige entiteiten over transparantie en de informatievoorziening aan de Kamer? Kunt u daarbij ook aangeven waaruit deze afspraken bestaan (bijv. over de non-disparagement clause), welke gevolgen dit heeft voor informatievoorziening aan de Kamer, welke gevolgen verbonden zijn aan het niet naleven van deze afspraken (bijv. contractuele boetes) en of deze afspraken vallen onder de reikwijdte van een geheimhoudingsbeding? Zo nee, waarom niet?

Mede via de Nederlandse vertegenwoordiging in het F-35 Joint Program Office (JPO) wordt de relevante beschikbare informatie ingewonnen ten behoeve van de jaarlijkse rapportages aan de Kamer.

De afspraken aangaande deze informatievoorziening zijn vastgelegd in diverse *Memoranda of Understanding* met de Amerikaanse overheid en overige partners. Deze afspraken gaan uit van een maximale inspanning van de partners om elkaar zo goed mogelijk te informeren.

De informatievoorziening aan de Tweede Kamer is conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35, zoals vastgesteld in de procedurevergadering van 7 maart 2019. Daarin is vastgelegd dat u uiterlijk op Prinsjesdag de jaarlijkse voortgangsrapportage project Verwerving F-35 ontvangt tegelijkertijd met de Defensiebegroting en dat de voortgangsrapportage dient te worden vergezeld van een accountantsrapport. De financiële verantwoording over het voorgaande kalenderjaar wordt jaarlijks separaat, vergezeld van een controleverklaring, uiterlijk gelijktijdig met het Jaarverslag van het Ministerie van Defensie aan de Kamer aangeboden. Commercieel vertrouwelijke informatie over bijvoorbeeld kostenramingen van te bestellen vliegtuigen worden in vertrouwelijke bijlages met uw Kamer gedeeld.

8

Herinnert u zich nog de vreselijke beelden van neergehaalde straaljagerpiloten die in handen kwamen van terroristen en onder wild gejuich van Allah Akbar een vreselijke dood tegemoet gingen (zoals o.a. de verbranding van een Jordaanse gevechts-

piloot)? Vindt u ook dat drones, langeafstandsraketten en bunker busters veel betere wapens zijn tegen terroristen, nu technologie bestaat om F-35 toestellen te traceren en neer te halen, terroristen al reeds bewezen hebben gevechtsvliegtuigen neer te halen en Defensie een bijzondere zorgplicht heeft voor de veiligheid van de militair? Vindt u ook dat de F-35 hierdoor een geldverslindend en overbodig project is? Zo nee, waarom niet en hoe verhoudt zich dit met uw belofte dat Defensiepersoneel op één staat?

9

Bent u bekend met het feit dat het neerhalen en afschrikken van gekaapte vliegtuigen als argument gebruikt wordt voor de aanschaf van F35 toestellen? Kunt u aangeven hoe zich verhoudt met het feit dat dit doel ook bereikt kan worden met de bestaande F-16 capaciteit, drones en een betere grensbewaking? Vindt u ook dat de F-35 hierdoor een geldverslindend en overbodig project is? Zo nee, waarom niet?

Graag merk ik op dat Defensie bij investeringen, in het belang van het personeel altijd het beste materieel voor de beste prijs voorstaat. De verwerving van de F-35 betekent een aanzienlijke versterking van de krijgsmacht en verschaft onze militairen het beste materieel voor de uitoefening van hun grondwettelijke taken, zoals o.a. de bewaking van het Nederlandse luchtruim, inzet bij conflictsituaties en de bestrijding van (terreur-) en andere dreigingen. Zoals ook aangegeven in het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) en de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 (Kamerstuk 26 488, nr. 451) die op 17 september jl. aan uw Kamer is aangeboden, wil Nederland met de F-35 zes missietypen veilig en effectief kunnen uitvoeren. De kandidatenvergelijking in 2008 heeft aangetoond dat de F-35 het meest geschikt is om alle zes missietypen uit te kunnen voeren.

10

Herinnert u zich de vele vragen van het Lid Popken (PVV) om intensiever samen te werken met het Nederlandse bedrijfsleven voor de ontwikkeling van veilig en betrouwbaar materiaal, welke u weigerde te beantwoorden? Vindt u ook dat intensievere samenwerking met het Nederlands bedrijfsleven zou hebben geleid tot een goedkopere en betere vervanger van de F-16 met beduidend meer banen en veel minder problemen dan het gedoemd F-35 project? Zo nee, waarom niet?

Nederland beschikt niet langer over een zelscheppend luchtvaartcluster dat in staat is een gevechtstoestel integraal te ontwerpen en produceren. De kandidatenvergelijking in 2008 heeft aangetoond dat de F-35 het meest geschikt is om alle zes missietypen uit te kunnen voeren. Nederland heeft zich als partner in het F-35 programma ingezet voor een maximale industriële participatie van het Nederlandse bedrijfsleven en deelname van kennisinstituten ten behoeve van de ontwikkeling, productie en instandhouding van het F-35 gevechtsvliegtuig. Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 wordt uw Kamer in de voortgangsrapportage project Verwerving F-35 geïnformeerd over de positie van de Nederlandse industrie en de Bijzonder Vertegenwoordiger van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.

11

Kunt u aangeven hoeveel wapensystemen momenteel bestaan en/of in ontwikkeling zijn die in staat zijn de F-35 te traceren en neer te halen (zoals o.a. malware en de Chinese anti-stealth

radarsystemen)? Kunt u per wapensysteem aangeven hoe deze zich verhoudt met de eigenschappen van de F-35? Zo nee, waarom niet?

56

Kunt u ingaan op het nieuwsbericht dat de F-35 waarneembaar is voor diverse soorten waarnemingsmiddelen – radar, passieve radar, infrarood? Zo nee, waarom niet?

57

Bent u op de hoogte van de claims door Thales Nederland in hun brochure voor de SMART-L radar (pagina 4) dat ook stealth vliegtuigen gezien kunnen worden?

58

Kan de SMART-L radar de JSF detecteren, zo ja, op welke afstand?

59

Bent u op de hoogte van het feit dat de Zweedse en Braziliaanse Saab Gripen E/F multirole straaljagers beschikken over samenwerkende sensorsystemen die in staat zijn stealth doelen waar te nemen en aan te vallen?

De F-35 zal moeten voldoen aan de gestelde operationele en technische eisen, waaronder die betreffende *stealth* eigenschappen. *Stealth* maakt niet geheel onzichtbaar, maar verkleint de kans op detectie aanzienlijk. Over de specifieke operationele capaciteiten van de F-35 inclusief beweringen over eventuele kwetsbaarheden van het systeem kan ik uw Kamer vanuit veiligheidsoverwegingen geen verdere informatie doen toekomen.

12

Bent u bekend dat het Amerikaanse evaluatierapport van januari talrijke problemen laat zien bij de F-35 toestellen, waarvan vijftien zogeheten category 1 deficiencies die kunnen leiden tot de dood van de piloot, het verlies van het vliegtuig en kritieke vermindering van de militaire inzetbaarheid? Bent u ermee bekend dat het verhelpen van deze problemen tientallen miljoenen gaat kosten? Kunt u aangeven waarom u deze problemen afzwakt als een momentopname, terwijl deze problemen nog steeds niet verholpen zijn? Rijmt deze gang van zaken met uw zorgplicht om de veiligheid van de militair en de inzetbaarheid van de krijgsmacht te beschermen? Zo nee, waarom niet?

13

Kunt u aangeven hoeveel problemen en tekortkomingen verband houden met de F-35? Kunt u ook aangeven waaruit deze problemen en tekortkomingen bestaan en wie hiervoor verantwoordelijk is? Kunt u daarbij ook aangeven waaruit de gevolgen van deze problemen en tekortkomingen bestaan en welke maatregelen zijn genomen (zoals o.a. schadeverhaal)? Zo nee, waarom niet?

101

Kunt u een uitputtend overzicht verstrekken van de resterende categorie 1 tekortkomingen die betrekking hebben op de F-35A en welke «beheersmaatregelen» zijn genomen om de veiligheid te garanderen? Zo nee, waarom niet?

Voor het antwoord op uw vragen verwijs ik allereerst naar mijn antwoorden op de Kamervragen van het lid Popken (Aanhangsel Handelingen II 2018/19, nr. 1915) van 29 maart 2019.

Ter aanvulling merk ik op dat de lijst van tekortkomingen inderdaad een momentopname is en aan veranderingen onderhevig is. Dat betekent dat er tekortkomingen worden opgelost en er tegelijkertijd nieuwe tekortkomingen op de lijst kunnen worden geplaatst. Van de huidige dertien door het F-35 programma onderkende *Category 1 deficiencies* (peildatum september 2019) hebben er acht betrekking op de F-35A. Voor deze acht *deficiencies* zijn maatregelen genomen om het risico te verlagen of volledig weg te nemen. Maatregelen hebben o.a. betrekking op het aanpassen van operationele procedures of het doorvoeren van software of hardware wijzigingen. Nederland beoordeelt zelf voor iedere *Category 1 deficiency* het risico. Het restrisico dient na implementatie van de mitigerende maatregelen op een voor Nederland acceptabel niveau te liggen. Gezien de classificering van deze informatie kan ik uw Kamer geen details verstrekken over de aard van de categorie 1 tekortkomingen.

In het F-35 programma is een wapensysteem ontwikkeld op basis van een operationeel pakket van eisen, welke in een ontwikkelingscontract met de fabrikanten Lockheed Martin en Pratt & Whitney zijn vastgelegd. Dit is, zoals gebruikelijk bij een Amerikaans ontwikkelprogramma, een zogenaamd cost-plus contract waarin een inspanningsverplichting voor de fabrikant is opgenomen om de contractuele eisen te realiseren. Inmiddels is de ontwikkelingsfase (ook wel bekend als de fase *Systems Development and Demonstrations*) afgerond en is het JPO bezig met de afwikkeling van het contract. Daarin wordt beoordeeld in hoeverre door de fabrikanten aan de contractuele eisen is voldaan en worden afspraken over de verdere afwikkeling van het ontwikkelingscontract gemaakt.

14

Kunt u aangeven hoe de met de F-35 verband houdende problemen en tekortkomingen zich verhouden met het leerstuk van wanprestatie, onrechtmatige daad en de normen die gelden voor de aanbesteding? Zo nee, waarom niet?

De contracten met de industrie worden door de Amerikaanse overheid namens de partners afgesloten. Indien sprake zou kunnen zijn van een wanprestatie of onrechtmatige daad zal de Amerikaanse overheid dit op basis van haar wet- en regelgeving beoordelen en eventueel de fabrikant daarvoor aansprakelijk stellen.

15

Bent u bekend met de kritische bevindingen van Ko Colijn -nota bene een vooraanstaand onderzoeker van Instituut Clingendael- over de F-35, dat onlangs gepubliceerd werd in de NRC(<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/09/met-de-f-35-gaat-alles-uitstekend-a3976233>)? Hoe beoordeelt u deze kritische bevindingen? Kunt u dit voor elke kritische bevinding afzonderlijk aangeven? Zo nee, waarom niet?

Ja, ik ben bekend met het artikel.

In het artikel wordt uit de twintigste voortgangsrapportage over het groot project Verwerving F-35 en het Amerikaanse *Government Accountability Office* (GAO) rapport geciteerd en wordt gesteld dat het Amerikaanse evaluatierapport kritischer en openhartiger is dan de voorgenoemde voortgangsrapportage.

Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 zijn in de twintigste voortgangsrapportage de relevante internationale rapporten over de F-35 door Defensie beoordeeld en die relevante zaken uit deze rapporten voor het Nederlandse F-35 programma zijn vermeld in de

voortgangsrapportage. Dit is ook vastgesteld in het gelijktijdig meegezonden accountsrapport van de Auditdienst Rijk (ADR).

In de twintigste voortgangsrapportage onderschrijft Defensie de risico's ten aanzien van de instandhouding en softwareontwikkeling voor het Nederlandse project Verwerving F-35. Er worden door het programma maatregelen getroffen om deze risico's te beheersen. Een voorbeeld van zo'n maatregel is het gebruik van andere kitmaterialen met korte droogtijden waardoor vliegtuigen korter aan de grond staan. Een tweede voorbeeld is het aanpassen van onderdelen om daarmee de betrouwbaarheid te verhogen of het onderhoud te vereenvoudigen, zoals de verlichting op de vleugeltip van de F-35. Tijdens mijn werkbezoek in Verenigde Staten tussen 11 en 13 november jl., waar ik sprak ik met mensen van Lockheed Martin, het Pentagon en het JPO, zijn deze door Nederland erkende risico's nadrukkelijk onder de aandacht gebracht. Door het F-35 programma wordt hard gewerkt aan verbeterprogramma's die tot stapsgewijze verbeteringen moeten leiden de komende jaren. De belangrijkste maatregelen om tot deze noodzakelijke verbeteringen te komen, zijn vastgelegd in het zogenaamde *F-35 Life Cycle Sustainment Plan*. In dit plan worden de concrete doelstellingen en activiteiten beschreven om de hogere inzetgereedheid van de F-35 vloot en reductie van de instandhoudingskosten te realiseren.

Tenslotte, over de beschouwing van de nucleaire taak voor de F-35 door de auteur Colijn kan ik verder geen uitlatingen doen, anders dan dat de F-35 de bestaande nucleaire taak van de F-16 overneemt zoals reeds in de twintigste voortgangsrapportage is gemeld.

16

Kunt u aangeven hoeveel kosten verband houden met de problemen en tekortkomingen van de F-35 toestellen? Kunt u aangeven waaruit deze kosten bestaan en wie voor deze kosten opdraait? Zo nee, waarom niet?

Zoals in de twintigste voortgangsrapportage is gemeld is de ontwikkelingsfase van de F-35 afgerond en is het JPO bezig met de afwikkeling van het contract. Daarin wordt beoordeeld in hoeverre door de fabrikanten aan de contractuele eisen is voldaan en worden afspraken over de verdere afwikkeling gemaakt.

Ten aanzien van tekortkomingen vallen vier van de acht metrics voor de onderhoudbaarheid en betrouwbaarheid van F-35 onder de norm volgens

het jaarlijkse rapport over het F-35 programma van de Amerikaanse *Government Accountability Office* (GAO). Het JPO werkt echter continu aan de stapsgewijze verbetering van de onderhoudbaarheid en de betrouwbaarheid van de vliegtuigen en houdt daarbij een scala aan parameters bij.

Eventuele verbeteringen die aan het einde van de ontwikkelingsfase zijn vastgesteld worden desgewenst meegenomen in de doorontwikkeling. Nederland draagt hieraan bij volgens de in het F-35 programma reeds overeengekomen kostenverdeelsleutel (cost share ratio). De ramingen voor de totale doorontwikkeling zijn in de exploitatiekosten opgenomen en maken deel uit van de programmakosten. De financiële bijdrage van Nederland aan de ontwikkelingsfase zoals vermeld in de jaarlijkse voortgangsrapportage is ongewijzigd.

17

Kunt u aangeven waarom Defensie wel rechtszaken voert tegen defensieslachtoffers, veteranen en militairen, maar geen rechtszaken aanspant tegen Lockheed Martin vanwege de vele problemen en tekortkomingen van de F-35? Zo nee, waarom niet?

Zoals eerder vermeld heeft Defensie voor de aanschaf van de F-35 een overeenkomst afgesloten met de Amerikaanse overheid. De Amerikaanse overheid sluit op haar beurt contracten af met de industrie. Daardoor geldt de Amerikaanse wetgeving. Indien er een aanleiding zou zijn om een rechtszaak aan te spannen tegen de industrie, dan zal dat door de Amerikaanse overheid moeten worden geïnitieerd.

18

Kunt u aangeven hoeveel kosten verband houden met de F-35? Kunt u ook aangeven waaruit deze kosten bestaan? Kunt u dit ook aangeven voor de andere landen die betrokken zijn bij het JSF-programma? Kunt u ook aangeven hoe de Nederlandse kosten zich verhouden met de kosten die andere landen maakten in het F-35 programma? Zo nee, waarom niet?

19

Kunt u uitrekenen hoeveel grenscontroles konden worden gehouden, indien het geld dat gemoeid is met de aanschaf en instandhouding van F-35 toestellen besteed werd aan grensbewaking? Zo nee, waarom niet?

20

Kunt u uitrekenen hoeveel illegalen gemiddeld opgepakt worden bij een grenscontrole? Kunt u op basis van dit gemiddelde uitrekenen hoeveel illegalen konden worden opgepakt, indien het geld dat gemoeid is met de aanschaf en instandhouding van F-35 toestellen besteed werd aan grensbewaking? Zo nee, waarom niet?

21

Kunt u uitrekenen welk bedrag defensieslachtoffers zouden krijgen, indien het geld dat gemoeid is met de aanschaf en instandhouding van F-35 toestellen evenredig verdeeld werd onder defensieslachtoffers? Zo nee, waarom niet?

Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35, zijn in de twintigste voortgangsrapportage (alleen) de ramingen van investerings- en exploitatiekosten voor het Nederlandse project Verwerving F-35 opgenomen. Ik heb geen inzicht in vergelijkbare gegevens van de andere landen die betrokken zijn bij het F-35 programma.

Teneinde de grondwettelijke taken uit te oefenen hebben het huidige en de voorgaande kabinetten besloten te investeren in 37 plus 9 additionele F-35 jachtvliegtuigen. In het Nationaal Plan is aangegeven om door middel van investeringen de slagkracht van onze krijgsmacht te versterken. De aanschaf van de additionele negen F-35 jachtvliegtuigen is één van de geïdentificeerde prioriteiten.

22

Hoeveel geld van de Nederlandse defensiebegroting is/wordt uitgegeven aan ceremoniële activiteiten rondom de verwerving en komst van de F-35?

Voor ceremoniële activiteiten rondom de verwerving en de komst van de F-35 zijn er kosten gemaakt voor de roll-out ceremonie in de Verenigde Staten georganiseerd door Lockheed Martin, de roll-out ceremonie in

Italië georganiseerd door Leonardo en de *First Aircraft Arrival* in Nederland georganiseerd door Defensie. De totale uitgaven van deze drie activiteiten bedragen ongeveer € 500.000. Daarnaast is er sprake van interne dienstverlening binnen Defensie zoals communicatie- en interne vervoersdiensten waarbij de kosten uit reguliere budgetten op de Defensiebegroting worden gefinancierd. De ceremoniële activiteiten in de Verenigde Staten en Italië werden deels door de gastheer betaald. De uitgaven van de gastheren zijn daarom als zodanig niet in het voorge-noemde bedrag opgenomen. Bij de genoemde ceremoniële activiteiten zijn interne en externe genodigden aanwezig geweest.

23

Hoeveel geld heeft elke inwoner van Nederland betaald aan het JSF-programma? Kunt u dit uitrekenen? Is dit meer of minder dan de beloofde 1.000 euro van Rutte? Zo nee, waarom niet?

Zoals in de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 is vermeld is het huidige investeringsbudget voor de 37 F-35 vliegtuigen € 4.766,5 miljoen.

24

Hoeveel geld heeft elke inwoner van de andere landen die betrokken zijn bij het F-35 programma betaald aan het F-35 programma? Kunt u dit uitrekenen? Is dit in verhouding meer of minder dan hetgeen Nederlandse inwoners hebben betaald? Zo ja, waarom? Zo nee, waarom niet?

Ik heb geen inzicht in de financiële ramingen van de andere landen die betrokken zijn bij het F-35 programma.

25

Kunt u aangeven hoeveel verschillende bezoeken zijn gebracht aan het buitenland in verband met de F-35? Kunt u ook aangeven hoe vaak, met wie, voor welke duur en welk doel een bezoek werd gebracht? Kunt u daarbij ook aangeven hoeveel kosten gemoeid zijn met deze bezoeken en waaruit deze kosten bestaan (zoals bijv. declaraties en/of vergoedingen voor een champagne festijn in het Hilton hotel)? Zo nee, waarom niet?

Nederland neemt sinds 2002 deel aan het F-35 programma. Aangezien de internationale programma organisatie in de Verenigde Staten gevestigd is, vindt het merendeel van de F-35 gerelateerde bezoeken in de Verenigde Staten plaats. Defensie tracht dergelijke werkbezoeken zo efficiënt mogelijk in te vullen. Het is niet mogelijk om een gedetailleerd overzicht te generen van de gemaakte kosten over een periode van meer dan 15 jaar.

26

Herinnert u zich de kortingen en overige voordelen die landen kregen bij de aanschaf en instandhouding van F-35 toestellen? Kunt u aangeven waaruit deze kortingen en overige voordelen bestaan, op welke wijze deze tot stand zijn gekomen en welke gevolgen dit heeft voor Nederland (zoals bijv. extra kosten of vermindering van de (beloofde) werkgelegenheid)? Kunt u daarbij ook aangeven welke stappen Nederland heeft genomen om de negatieve gevolgen van kortingen en overige voordelen van landen te beperken? Zo nee, waarom niet?

Nederland heeft deelgenomen aan de ontwikkelingsfase van het vliegtuig en ontvangt in ruil daarvoor *royalty's* bij de aanschaf van F-35 jachtvliegtuigen van niet partnerlanden via *Foreign Military Sales* (FMS), zoals ook

vermeld in de twintigste voortgangsrapportage. Daarnaast heeft Nederland zich ingezet voor maximale participatie van de Nederlandse industrie. Over de resultaten hiervan wordt u in de voortgangsrapportages van het project Verwerving F-35 geïnformeerd. Er is geen sprake van kortingen bij de aanschaf, maar wel van een continue prijsdaling als gevolg van doelmatigere productie. Ik zie daarin voor Defensie alleen voordelen, namelijk lagere verwervingskosten en hogere opbrengsten uit *royalty's* als gevolg van hogere verkopen via FMS.

27

Kunt u aangeven welke aan de F-35 gerelateerde projecten als separaat project zijn aangewezen (zoals bijv. het motoronderhoud van de F-35) en/of vallen onder een ander -niet aan de F-35 te relateren- begrotings- en kostenposten? Kunt u aangeven welke projecten en/of begrotings- en kostenposten dit zijn, waaruit deze bestaan en hoeveel kosten hiermee gemoeid zijn? Kunt u ook aangeven omwille van welke redenen (zoals bijv. creatief boekhouden) deze separate projecten en -niet aan de F-35 te relateren- begrotings- en kostenposten zijn ingesteld? Zo nee, waarom niet

De gerelateerde projecten die samenhangen met het project Verwerving F-35, zoals het project Bouw en inrichten F135 motoronderhoudsfaciliteit (F-35) en andere projecten zoals het project «F-35: Verwerving middel-lange en lange afstandsraкет» zijn opgenomen in het Defensie Projecten Overzicht (DPO) van dit jaar. Het DPO 2019 is gelijktijdig met de twintigste voortgangsrapportage aan de Tweede Kamer verstrekt.

28

Kunt u aangeven waarom u niet investeert in de werkverschaffende capaciteiten van Saab-Damen, VDL Nedcar, Broshuis en andere Nederlanders bedrijven, maar wel geld wegsnijmt aan het technisch achterhaalde F-35 toestel dat nauwelijks het beloofde aantal banen van 15.000 waarmaakt en op geen brede steun kan rekenen van burgers en militairen? Zo nee, waarom niet?

De kandidatenvergelijking in 2008 heeft aangetoond dat de F-35 het meest geschikt is om alle zes missietypen uit te kunnen voeren, zoals vermeld in het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) en de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35.

Zoals in de twintigste voortgangsrapportage is gemeld, bedraagt de raming van de potentiële totale Nederlandse F-35 productieomzet tot het eind van de productieperiode in circa 2045 ongeveer \$ 9 miljard.

Het kabinet trekt de komende jaren meer geld uit voor Defensie. Een deel van die investeringen zou kunnen leiden tot een impuls bij Nederlandse bedrijven, die relevante kennis en kunde hebben voor de betreffende projecten, zeker als een bijdrage wordt geleverd aan de wezenlijke veiligheidsbelangen zoals gesteld in de Defensie Industrie Strategie. De industriële participatie van de Nederlandse industrie is dan ook een belangrijke overweging bij defensieaanbestedingen die van nationaal strategisch veiligheidsbelang zijn.

29

Kunt u aangeven hoeveel banen andere landen die betrokken zijn bij het F-35 programma te danken hebben aan de F-35? Kunt u dit per land afzonderlijk aangeven? Kunt u daarbij ook aangeven waaruit deze banen bestaan, welk loon hiermee gemoeid is, welke consequenties dit heeft voor de werkgelegenheid in

Nederland en of deze banen ook in Nederland konden worden verricht? Zo nee, waarom niet?

Ik heb geen inzicht in vergelijkbare cijfers van de andere landen die betrokken zijn bij het F-35 programma.

30

Kunt u aangeven welke gevolgen Europese defensiesamenwerkingsverbanden (zoals o.a. het verschrikkelijke Europese Defensiefonds) en bilaterale defensiesamenwerkingsverbanden (zoals o.a. het Raamverdrag inzake de samenwerking op het gebied van defensieaangelegenheden, Trb. 2018, nr. 125 en Trb. 2019, nr. 102) (mogelijk) hebben op de aanschaf en instandhouding van F-35 toestellen (bijv. de gedwongen afname van F-35 onderdelen in Roemenië in plaats van in Nederland)? Kunt u daarbij ook aangeven waaruit deze gevolgen bestaan, hoeveel kosten hiermee gemoeid zijn en welke stappen u hiertegen gaat nemen? Zo nee, waarom niet?

Het F-35 programma is een internationaal samenwerkingsverband, waarbij de partnerlanden Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Nederland, Australië, Canada, Denemarken en Noorwegen participeren in de ontwikkeling en productie van het jachtvliegtuig. Zij besluiten gezamenlijk over kwesties als de ontwikkeling, de productie en de instandhouding van toestellen. Aangezien er geen directe relatie is met Europese- of bilaterale defensiesamenwerkingsverbanden, is er geen sprake van eventuele gevolgen voor de aanschaf en de instandhouding van F-35 toestellen.

31

Herinnert u zich de vele vragen van het lid Popken (PVV) om inzage te geven in de gezondheidsgevaaren, welke u weigerde te beantwoorden? Kunt u aangeven welke gezondheidsrisico's (mogelijk) verband houden met het gebruik en onderhoud van F-35 toestellen? Kunt u ook aangeven waaruit deze gezondheidsrisico's bestaan en welke stappen (bijv. preventiemaatregelen) zijn genomen? Zo nee, waarom niet?

32

Kunt u aangeven hoe het mogelijk is dat de Kamer nog steeds niet geïnformeerd is over de (mogelijke) gezondheidsrisico's die verband houden met het gebruik en onderhoud van F-35 toestellen, terwijl de informatievoorziening wel uitpuilt in propagandistische marketingteksten die de F-35 de hemel in prijzen? Bewijst dit dat de gezondheid van de militair wederom het onderspit delft? Zo nee, waarom niet?

33

Herinnert u zich nog de slechte zorg en informatievoorziening op het gebied van stralingsveiligheid (zoals o.a. de radartoren in Herwijnen en de verschrikkelijke ziektes en overlijdens ten gevolge van de HAWK-radar, de verbranding van oorlog-uranium in burn pits en uranium vervuilde munitie)? Kunt u aangeven aan hoeveel kunstmatige straling militairen worden blootgesteld bij het gebruik en onderhoud van de F-35 toestellen? Kunt u daarbij ook rekening houden met de cumulerende effecten van achtergrondstraling en overige stralingsbronnen (zoals o.a. wapensystemen, ammunitie en de verschillende operationele standen van de F-35) waaraan deze militairen worden blootgesteld? Kunt ook u aangeven welke gevolgen deze stralingsbelasting heeft voor de gezondheid van militairen en de kans op ziektes, zowel op korte als lange termijn? Zo nee, waarom niet?

34

Herinnert u zich uw antwoord op vraag 8 van de Lijst van vragen en antwoorden over het Defensie projecten overzicht (Kamerstuk 35 000 X, nr. 136), waarin u aangaf dat Defensie materieel toetst op standaarden en voorschriften op het gebied van gezondheid en veiligheid? Kunt u aangeven welke standaarden en voorschriften op het gebied van gezondheid en veiligheid verband houden met de F-35? Kunt u daarbij ook aangeven waaruit deze standaarden en voorschriften bestaan en of de F-35 wel of niet voldoet aan deze standaarden en voorschriften? Zo nee, waarom niet?

35

Herinnert u zich uw antwoord op vraag 8 van de Lijst van vragen en antwoorden over het materiaal projecten overzicht (Kamerstuk 35 000 X, nr. 136), waarin u aangaf dat Defensie bij de werving van materiaal verplicht is een gezondheids- en veiligheidsanalyse uit te voeren? Kunt u inzage geven in alle onderzoekshandelingen? Kunt u daarbij ook aangeven of het onderzoek is gebaseerd op informatie van (rechts)personen en/of overige entiteiten die belang hebben bij de aanschaf van de F-35 (zoals bijv. Lockheed Martin) of op informatie die verkregen is door onafhankelijk deskundig onderzoek? Zo nee, waarom niet?

36

Kunt u aangeven hoe de gezondheidsrisico's van de F-35 zich verhouden met de gezondheidsrisico's van de Saab JAS39 Gripen? Zo nee, waarom niet?

Bij de verwerving van de F-35 moet Defensie voldoen aan nationale wet- en regelgeving, inclusief vereisten op het gebied van gezondheid en veiligheid, en stelt hiertoe eisen aan het materieel. Ook de geldende arbo en milieueisen worden daarbij in beschouwing genomen. Bij de ingebruikname van de F-35 heeft Defensie de veiligheid en gezondheid van haar personeel voorop staan. Daarom blijft Defensie zich actief inzetten om gezondheids- en veiligheidsrisico's te verminderen. Over de gezondheidsrisico's van andere vliegtuigtypen dan die bij Defensie in gebruik zijn heb ik geen gedetailleerde informatie voorhanden.

37

Kunt u aangeven waarom burgers en militairen getroffen worden door ingrijpende klimaatmaatregelen, terwijl de F-35 wel door de klimaatbeugel kan? Bewijst deze gang van zaken dat het klimaatbeleid uitermate selectief is en burgers de grootste lasten dragen? Zo nee, waarom niet?

Bij de verwerving van de F-35 jachtvliegtuigen is het uitgangspunt dat we de grondwettelijke taken moeten kunnen blijven uitvoeren. De operationele taak staat hierbij voorop. Duurzaamheidsaspecten worden indien mogelijk meegenomen.

38

Kunt u alle vragen -ongeacht welke reden dan ook om dit niet te doen (zoals bijv. samenhang)- apart beantwoorden, hetzij geanonimiseerd, en wel op zodanige wijze dat niet verwezen wordt naar andere antwoorden en Kamerstukken? Zo nee, waarom niet?

Mede gezien het verband en overlap tussen de 111 Kamervragen over de twintigste voortgangsrapportage groot project Verwerving F-35 heb ik besloten deze in samenhang te beantwoorden.

39

Kunt u aangeven waaruit het verschil tussen de aan het project toegekende compensatie voor valutaverliezen (€ 158,5 miljoen) en de daarvoor op de begroting beschikbare reserve bestaat?

Het kabinet heeft in 2016 eenmalig € 40 miljoen vrijgemaakt om een reservering voor valutaschommelingen binnen de Defensiebegroting aan te leggen. Wisselkoerstegenvallers worden vanuit deze reservering gedekt, wisselkoersmeevallers komen ten gunste van deze reservering. De Defensiebegroting kent een geraamde valutategenvaller voor de planperiode van 15 jaar van in totaal € 250 miljoen. Van deze totale valutategenvaller gaat € 158,5 miljoen zich voor doen bij het project VF-35. De reserve valutaschommelingen, die voor alle investeringsprojecten op de Defensiebegroting beschikbaar is, bedroeg € 138 miljoen. De reserve was niet voldoende om alle valutaschommelingen op de Defensiebegroting, met een totaal van € 250 miljoen te compenseren en is volledig uitgeput. Het kabinet onderzoekt op welke manier de schokbestendigheid van de Defensiebegroting tegen valutaschommelingen kan worden vergroot.

40

Wanneer denkt u duidelijkheid te hebben over de meerkosten voor het Nederlandse F-35 project door het schorsen van Turkije als deelnemend land?

97

Kunt u nader uiteenzetten wat de financiële gevolgen van de schorsing en het eventuele vertrek van Turkije uit het F-35 project zijn voor Nederland?

107

Wat is het effect van de problematiek met Turkije op de prijsontwikkeling van de JSF?

Inzicht in de meerkosten voor het Nederlandse F-35 project naar aanleiding van de schorsing van Turkije uit het F-35 programma wordt op korte termijn verwacht. Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 informeer ik uw Kamer over deze eventuele meerkosten tegelijkertijd met het Jaarverslag van het Ministerie van Defensie.

41

Kunt u toelichten wat de impact is van de in de GAO-rapporten genoemde punten ten aanzien van de onderhoudbaarheid en betrouwbaarheid voor de Nederlandse toestellen? Hoe schat u het risico in op impact op de functionaliteit en inzetgereedheid van de F-35?

45

Wat betekenen de slechte cijfers over de Operationele inzetbaarheid uit het GAO rapport (April 2019): Figure 4: F-35 Aircraft Fleet Performance by Variant, May–November 2018; pagina 12) voor de verwachte Nederlandse operationele inzetbaarheids-cijfers?

Zoals het GAO in haar rapport constateert lag de onderhoudbaarheid en betrouwbaarheid van de F-35 in de meetperiode onder het vereiste niveau. In de twintigste voortgangsrapportage is gemeld dat er programma's lopen om de betrouwbaarheid en onderhoudbaarheid te verbeteren. Deze verbeteringen worden veelal eerst bij nieuw te produceren vliegtuigen ingevoerd. Voorbeelden hiervan zijn het introduceren van nieuwe *wing tip lenses* en *quick release latches* om luiken mee te openen, die verbeterd zijn en daardoor minder onderhoud vergen. Nederland ontvangt vanaf begin dit jaar haar vliegtuigen en profiteert daarmee optimaal van de verbeteringen die in recente productieseries zijn

doorgevoerd. Dit is zichtbaar in de prestaties van de dit jaar geleverde zes vliegtuigen op Luke Air Force Base (VS). Zo zijn de geplande vliegreuen voor de Nederlandse vliegtuigen ruimschoots gehaald. Nederland onderkent de risico's met betrekking tot de beschikbaarheid van reserveonderdelen met het oog op een gestaag groeiende wereldwijde vloot waarbij ook de vraag naar onderdelen toeneemt. Ondanks deze risico's hebben F-35 partnerlanden tot op heden alle belangrijke operationele mijlpalen op tijd gerealiseerd. Mede gelet op de volle aandacht die het F-35 programma voor de beschikbaarheid van reserveonderdelen heeft, ziet Nederland nu geen aanleiding te veronderstellen dat haar belangrijke F-35 mijlpalen niet worden gehaald, te weten de *Initial* en de *Full Operational Capability* van de Nederlandse vloot.

42

In welke mate krijgt het project F-35 ook te maken met de gevolgen van de stikstofproblematiek, bijvoorbeeld voor de nieuwbouw op vliegbasis Volkel of de voorbereidingen voor het motorenonderhoud in Woensdrecht?

61

Wat zijn de effecten op de stikstofuitstoot in het omliggende gebied op het voornemen om met de JSF van extra bases in Nederland te gaan vliegen?

62

Worden stikstofnormen overtreden doordat de Luchtmacht voornemens is om van extra bases te gaan vliegen met de JSF?

80

Heeft u een beeld van wat op jaarbasis aan stikstof wordt uitgestoten op een vliegbasis vanwaar reeds F-35 toestellen opereren? Zo ja, kunt u dit met de Kamer delen? Zo nee, bent u bereid dit op te vragen bij bondgenoten die de F-35 inmiddels al operationeel inzetten?

Voor de aanpassingen op de vliegbases, die nodig zijn in het kader van het F-35 project, moet rekening worden gehouden met de stikstofeffecten hiervan. Specifiek gaat het dan om de stikstofdepositie op beschermde natuurwaarden, dit verschilt per activiteit op een vliegbasis en per natuurgebied. Natuurvergunningen zijn hiervoor verkregen of indien dat nodig is, worden hiervoor voorbereidingen getroffen. Defensie is voor de uitvoering van haar projecten, net als iedere andere organisatie, vergunningplichtig.

43

Wat zijn de gevolgen van de uitsluiting van Turkije uit het F-35-project? Zijn er in de totale waarde van afgesloten overeenkomsten ook werkzaamheden meegeteld die in Turkije plaats zouden moeten vinden?

75

Zijn er in de totale waarde van afgesloten overeenkomsten ook werkzaamheden meegeteld die in Turkije plaats zouden moeten vinden?

Er worden werkzaamheden verricht in Turkije, die onderdeel uitmaken van de afgesloten overeenkomsten. Een deel van de werkzaamheden van de kabelproductie door GKN Fokker vindt plaats in Turkije. Deze werkzaamheden worden in verband met de schorsing van partnerland Turkije uit het F-35 programma op korte termijn naar Nederland gehaald.

44

Is het waar dat de Amerikanen zichzelf voorrang verlenen boven de internationale partners als het om onderdelen voor de F-35 gaat?

83

Klopt het dat de Amerikanen zichzelf voorrang verlenen boven de internationale partners als het om onderdelen gaat?

Zijn hierover afspraken gemaakt? En zijn er leveringscontracten voor onderdelen met boeteclausule als er niet voor een bepaalde deadline geleverd wordt?

Binnen het F-35 programma zijn regels afgesproken die betrekking hebben op de verdeling van schaarse middelen. Deze gelden voor alle partners, inclusief de Amerikanen. Nederland beschikt daarnaast over een autonome voorraad onderdelen, specifiek bedoeld voor de ondersteuning van missies, waar de Verenigde Staten en andere partners geen beroep op kunnen doen.

Er worden geen boeteclausules gehanteerd. In plaats daarvan wordt de industrie op basis van prestatiecontracten financieel gemotiveerd om de afgesproken prestaties te leveren.

46

Verwacht de Minister dat tegen de tijd dat Nederlandse F35 eenheden IOC of zelfs FOC halen de beschikbaarheidscijfers van de F-35 binnen de acceptabele marges zullen zijn?

Op hoofdlijnen verloopt het project Verwerving F-35 op de wijze zoals beschreven in de D-brief van 15 december 2014 (Kamerstuk 26 488, nr. 369). Er zijn momenteel geen aanwijzingen dat het moment waarop de F-35 toestellen operationeel kunnen worden ingezet (*Initial Operational Capability* in 2021 en *Full Operational Capability* in 2024) de gewenste inzetbaarheid en beschikbaarheid van de F-35 niet wordt gehaald.

47

In hoeverre kan Nederland de F-35 inzetten zonder afhankelijk te zijn van (het F-35 informatiesysteem) ALIS en de door de Verenigde Staten geleverde programma's?

49

Kunt u aangeven wat de kosten zijn voor de Nederlandse Krijgsmacht als gevolg van het falen van ALIS?

52

Klopt het dat de aanschaf van de JSF er voor zorgt dat de Nederlandse krijgsmacht voor het uitvoeren van haar taken, voor zover het het luchtwapen betreft, afhankelijk is van Amerikaanse goedkeuring, logistiek, Electronic Warfare Library / Inlichtingen database, training, en ALIS? Graag per onderdeel een antwoord.

86

Hebben Nederlandse militairen ook te maken met problemen rond ALIS? In hoeverre kan Nederland de JSF inzetten zonder afhankelijk te zijn van ALIS?

88

Kunt u aangeven wat de kosten zijn die voortkomen uit de problemen met het ALIS-systeem?

Partnerlanden werken binnen het F-35 programma nauw samen op het gebied van ontwikkeling, productie, instandhouding en de doorontwikkeling van het toestel. De doorontwikkeling van het *Autonomic Logistics Information System* (ALIS) moet zorgen voor verbeteringen op deze punten. Nederland maakt ook gebruik van ALIS, het informatiesysteem dat binnen het F-35 programma gezamenlijk de bedrijfsprocessen van de

F-35 vloot ondersteunt. Nederland ervaart tot op heden bij het opereren met haar F-35 vliegtuigen op Luke Air Force Base en Edwards Air Force Base geen significante problemen met het huidige ALIS systeem. Desalniettemin onderschrijft Defensie dat de doorontwikkeling van ALIS noodzakelijk is, mede met het oog op een groeiende wereldwijde vloot en de uitdagingen ten aanzien van de instandhouding.

Daarnaast zijn er andere bi- en multilaterale samenwerkingsinitiatieven tussen F-35 partnerlanden, gericht op verhoging van de doelmatigheid en doeltreffendheid, verlaging van de kosten of uitwisseling van kennis en ervaring. Zo is afgesproken dat partnerlanden samenwerken bij de vliegeropleiding voor de F-35 (vliegtuigtype A) op Luke Air Force Base (VS) en is er een *Memorandum of Understanding (MoU) Combined Training* met Noorwegen, Denemarken en Nederland getekend. Ook in deze samenwerkingsverbanden wordt gebruik gemaakt van ALIS.

Het systeem is in gebruik bij alle landen die de F-35 gebruiken en elke vliegbeweging wordt met ALIS ondersteund. Evenals het vliegtuig wordt ook ALIS doorontwikkeld om verbeterde of nieuwe functionaliteiten aan de gebruikers beschikbaar te stellen, ICT-middelen te vernieuwen en het hoofd te kunnen bieden aan de continue cybersecurity dreiging.

Nederland draagt financieel bij aan de doorontwikkeling van ALIS conform de in het F-35 programma overeengekomen verdeelsleutel. De bedragen hiervoor zijn in de raming voor de F-35 exploitatiekosten opgenomen zoals vermeld in de twintigste voortgangsrapportage groot project Verwerving F-35.

Op het gebied van logistiek maken alle partners gebruik van de F-35 *Global Support Solution*. Er is hierbij sprake van een wederzijdse afhankelijkheid omdat bedrijven uit alle partnerlanden hieraan bijdragen. Een voorbeeld hiervan is het European Warehouse op Woensdrecht, dat recent is geopend.

Ten aanzien van de *Electronic Warfare Library*/Inlichtingen database maakt Nederland gebruik van data die van de VS wordt verkregen en van faciliteiten die voor het F-35 programma zijn ingericht.

48

Hoe kan men met zekerheid zeggen dat uit simulaties blijkt dat de JSF zo'n hoge kill ratio behaald, wanneer er nog geen Joint Simulator Environment operationeel is?

87

Op pagina 7 van het GOA-rapport staat dat er nog niet een volledig operationele Joint Simulation Environment (JSE) simulator operationeel is, maar waarop zijn dan cijfers over de hoge kill ratio van de F35 gebaseerd die uit simulaties zouden zijn gebleken?

De F-35 heeft deelgenomen aan een aantal oefeningen, waaronder *Red Flag* in de Verenigde Staten. Tijdens deze oefenvluchten is gebleken dat de F-35 een hoge kill ratio kan behalen. Dit zegt vooral iets over de bereikte resultaten tijdens deze oefeningen. In de operationele testfase, inclusief de *Joint Simulator Environment*, wordt onderzocht of het F-35 wapensysteem in operationele zin voldoet aan de eisen die zijn gesteld aan het toestel en het ondersteunende materieel-logistieke systeem.

50

Hoe komt het dat de operationele beschikbaarheid van de JSF toestellen nog altijd ver beneden de gestelde eisen ligt?

51

Welke gevolgen heeft het onder de gestelde eisen liggen van de operationele beschikbaarheid JSF op de Nederlandse operationele kosten?

79

Bent u bekend met het rapport van de Amerikaanse rekenkamer over de operationele inzetbaarheid van de JSF en welke relevantie heeft dit voor onze luchtmacht?

81

Wat zijn de gevolgen van de geconstateerde lage beschikbaarheid van onderdelen voor de operationele toestellen voor de Nederlandse eenheden?

85

Wat betekenen de slechte cijfers over de operationele inzetbaarheid uit het GAO rapport (Figure 4: F-35 Aircraft Fleet Performance by Variant, May–November 2018; pagina 12) voor de verwachte Nederlandse operationele inzetbaarheidscijfers?

92

Klopt het dat de operationele beschikbaarheid van de F-35 toestellen nog altijd ver beneden de gestelde eisen ligt? Zo ja, hoe komt dat? Welke gevolgen heeft dit voor de operationele kosten?

Zoals in de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 (Kamerstuk 26 488, nr. 451) gemeld, heeft het GAO op 25 april 2019 het rapport over het F-35 programma gepubliceerd, getiteld «*F-35 AIRCRAFT SUSTAINMENT: DOD Needs to Address Substantial Supply Chain Challenges*». In dit rapport geeft het GAO aan dat de inzetgereedheid van de F-35 achterblijft, voornamelijk wordt veroorzaakt door een gebrek aan beschikbare reservedelen dat o.a. wordt veroorzaakt door de beperkte reparatiecapaciteit en een onvoldoende effectieve distributie van de reservedelen van en naar de gebruikers. De uitdagingen, die ook door Nederland worden onderkend, hebben de nadrukkelijke aandacht van het JPO dat hard aan verbeterprogramma's werkt. De belangrijkste maatregelen om tot noodzakelijke verbeteringen te komen, zijn vastgelegd in het zogenaamde *F-35 Life Cycle Sustainment Plan*. In dit plan worden de concrete doelstellingen en activiteiten beschreven om de hogere inzetgereedheid van de F-35 vloot en reductie van de instandhoudingskosten te realiseren.

Op dit moment wordt met de Nederlandse F-35 vloot de geplande vluchten en vliegreuen gerealiseerd. Zowel de twee Nederlandse F-35 toestellen binnen de *Initial Operational Test and Evaluation* (IOT&E) fase als zes Nederlandse F-35 toestellen op Luke Air Force Base (VS) die op hun beurt voor opleidingen worden ingezet, hebben de in het contract vastgelegde aantal vliegreuen gehaald. De in de IOT&E fase aan Nederland opgedragen testen zijn gerealiseerd. Desalniettemin onderschrijft Defensie in de twintigste voortgangsrapportage de risico's op het gebied van instandhouding en softwareontwikkeling, ook mede gezien de sterk groeiende wereldwijde vloot waar de Nederlandse vliegtuigen onderdeel van uitmaken.

De ramingen van de exploitatiekosten zijn onderdeel van de voortgangsrapportage. Naarmate Nederland meer F-35 jachtvliegtuigen in gebruik neemt, zijn er ook meer ervaringsgegevens voorhanden over de beschikbaarheid van de Nederlandse jachtvliegtuigen. Conform de uitgangspuntennotitie groot project verwerving F-35 zal ik uw Kamer hierover informeren via de jaarlijkse voortgangsrapportage project Verwerving F-35 alsmede de jaarlijkse financiële verantwoording.

53

Kunt u aangeven wat de totale kosten zullen zijn als men naast de 35 + 2 (test toestellen) een squadron van 16 alternatieve toestellen aanschafft tbv training, Quick Reaction Alert (QRA), Close Air Support (CAS), Combat Air Patrol (CAP)?

Nee, dit is niet onderzocht. Zoals ook aangegeven in het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) en de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 (Kamerstuk 26 488, nr. 451) die op 17 september jl. aan uw Kamer is aangeboden wil Nederland met de F-35 zes missietypen veilig en effectief kunnen uitvoeren. De kandidatenvergelijking in 2008 heeft aangetoond dat de F-35 het meest geschikt is om alle zes missietypen uit te kunnen voeren voor de beste prijs. Verder leidt het gelijktijdig onderhouden van twee type jachtvliegtuigwapensystemen tot significant hogere kosten.

54

Blijft u van mening dat de aanname, dat de F-35 nooit als luchtoverwichtsjager ingezet zal worden, klopt?

55

Blijft u van mening dat «stealth» de belangrijkste reden is om de exorbitante hoge kosten en grote ontwikkelingsrisico's te rechtvaardigen?

60

Kunt u aangeven in hoeverre de aanschaf van een ander gevechtsvliegtuig: voor de QRA, CAP en CAS duurder of voordeliger is? Zo nee, kunt u hier een studie naar laten doen?

63

Kunt u ook een scenario genereren waarin u niet de nu geplande 35 + 2 (test)toestellen JSF aanschafft, maar waarin een kleiner aantal JSF wordt aangeschaft met daarnaast een alternatief toestel ter invulling van de prioriteit, namelijk het uitvoeren van luchtoverwicht, QRA, CAS en CAP?

Bijvoorbeeld dat u het volgende aanschafft:

- a. **1 squadron JSF (8 tot 16 JSF: voor strategische bombardementen en inlichtingenverzameling);**
- b. **3 Squadrons Multirole gevechtsvliegtuigen (bv 48 Saab Gripen E/F: voor CAS, CAP, QRA en Maritime interdiction / Anti Surface Warfare).**

64

Kunt u ingaan op de stelling dat de F-35 hoofdzakelijk bedoeld is voor initial entry operations in plaats van (luchtruim- en grondgebied) verdedigende operaties, maar dat de toekomstige inzet juist aan het verschuiven is naar een meer defensieve krijgsmacht?

69

Zou de JSF nog steeds uit bus komen als het toestel voor de beste prijs wanneer men zou rekenen met 37 Gripen's in plaats van 85?

Zoals ook aangegeven in het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) en de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 (Kamerstuk 26 488, nr. 451) die op 17 september jl. aan uw Kamer is aangeboden wil Nederland met de F-35 zes missietypen veilig en effectief kunnen uitvoeren. De kandidatenvergelijking in 2008 heeft aangetoond dat de F-35 het meest geschikt is om alle zes missietypen uit te kunnen voeren voor de beste prijs. Met de toekomstige Nederlandse F-35 vloot kan Defensie de grondwettelijke taken uitvoeren.

65

Wat ziet u als invulling van de hoofdtaak van de krijgsmacht: een op initial entry (en dus op interventie ingerichte) krijgsmacht of een krijgsmacht die bedoeld is om het Nederlandse en bondgenootschappelijke grondgebied te beschermen?

Bij de verwerving van de F-35 jachtvliegtuigen is het uitgangspunt dat we de grondwettelijke taken moeten kunnen uitvoeren.

66

Kunt u ingaan op de berichten dat de kosten voor de JSF de beoogde prijs niet gaan halen?

http://www.defense-aerospace.com/article-view/release/202020/f_35-procurement-costs-jump-%24222-bn-due-to-block-4-upgrade.html

De gemiddelde kale stuksprijs van het toestel staat los van de kosten van doorontwikkeling met een block 4 upgrade (ook wel bekend als *Continuous Capability Development and Delivery*). De ontwikkeling van de gemiddelde kale stuksprijs is in de twintigste voortgangsrapportage nader uiteengezet. Zoals gerapporteerd laat de gemiddelde stuksprijs in dollars van de Nederlandse F-35 (type A) vliegtuigen een dalende trend zien.

Eind oktober hebben de Amerikaanse overheid en Lockheed Martin een zogeheten block buy contract afgesloten voor de productieseries LOT12 tot en met LOT14. Het Pentagon maakte daarbij publiekelijk bekend dat de Amerikaanse stuksprijzen voor ook de F-35A vroegtijdig verder gedaald zijn. Over de doorvertaling hiervan naar de Nederlandse stuksprijzen wordt uw Kamer geïnformeerd conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 via de jaarlijkse voortgangsrapportage project Verwerving F-35 alsmede de jaarlijkse financiële verantwoording.

67

Wat zijn de infrastructurele kosten van de heropening van vliegbasis De Peel?

Voor de reactivering van de vliegbasis De Peel op het terrein van de Luitenant-generaal Bestkazerne zal een behoeftestelling worden gemaakt. Daarin wordt bepaald wat er nodig is om de vliegbasis te kunnen gebruiken als een Deployable Operating Base, waarbij twaalf jachtvliegtuigen zo'n drie keer per jaar in perioden van ongeveer zes weken vanaf De Peel opereren en daar ook gestationeerd zijn, zoals uiteengezet in de brief van 12 juni 2019 (Kamerstuk 31 936, nr. 638). Ik zal u te zijner tijd daarover informeren in een DMP-A brief, die ook een kostenraming bevat.

68

Waarom is de aanschaf van de F-16 infrarood geleide lucht-lucht raket niet gerekend bij het budget van de JSF, aangezien de F-35 daar grotendeels mee gaan vliegen?

De F-16 infrarood geleide lucht-lucht raket is een raket bedoeld voor zowel de F-16 als de F-35 en derhalve is deze aanschaf niet meegerekend binnen het budget van de F-35. In het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) bent u reeds geïnformeerd dat de aanschaf van de F-16 infrarood geleide lucht-lucht raket geen deel uitmaakt van het projectbudget van het project Verwerving F-35 en daarom ook separaat in het investeringsprogramma van Defensie wordt opgenomen.

70

Aangezien er nu alsnog een aparte middellange en lange afstandsraaket moet komen voor de JSF (terwijl de belofte altijd is

geweest dat de JSF zou kunnen vliegen met de bewapening van de F16), is de F-35 dan nog steeds het meest goedkope toestel en op basis van welke berekening?

De aanschaf van de middellange tot lange afstandsraкет is in het DMP-D Document Vervanging F-16 (bijlage bij Kamerstuk 26 488, nr. 369) en in de DMP A-brief over het project «Middellange tot Lange afstandsraкет voor de F-35» (Kamerstuk 26 488, nr. 418) aan uw Kamer gemeld. In deze documenten is aangegeven dat het project «Middellange tot lange afstandsraкет» noodzakelijk is voor de F-35. De AIM-120B raketten die Defensie nu voor de F-16 gebruikt zijn ongeschikt voor de F-35 onder meer vanwege de fysieke afmetingen.

71

Welke gevolgen heeft het wapenembargo richting Turkije voor het F-35-project, en Nederlandse bedrijven die daaraan meewerken, bovenop de eerder aangekondigde schorsing van Turkije?

72

Welk deel van de productie van de F-35 vond/vindt plaats in Turkije en hoe wordt dit deel straks ondergebracht (in andere landen)? Wat zijn de gevolgen hiervan voor de Nederlandse industrie?

74

Biedt de schorsing en eventuele verwijdering van Turkije ook extra kansen voor de Nederlandse industrie? Zo ja, welke?

Vanwege de schorsing van partnerland Turkije door de Verenigde Staten heeft de Amerikaanse overheid in overleg met de industrie een inventarisatie gemaakt van de productie in Turkije die elders en/ of door andere partijen zo spoedig mogelijk moet worden ondergebracht of overgenomen. Dit heeft ook gevolgen voor de Nederlandse industrie. GKN Fokker produceert in Turkije de bekabeling voor het F-35 jachtvliegtuig. Deze werkzaamheden in Turkije worden op korte termijn naar Nederland gehaald. Het Commissariaat Militaire Productie heeft als reguliere taak om doorlopend de belangen van de Nederlandse industrie te behartigen en oog te hebben voor nieuwe kansen. De precieze gevolgen voor de Nederlandse industrie, zowel kansen als bedreigingen, als gevolg van de schorsing en aanvullende Amerikaanse sancties worden thans in kaart gebracht. Uiterlijk in het tweede kwartaal van 2020 verwachten wij van de Amerikaanse producenten Lockheed Martin en Pratt & Whitney inzicht te hebben gekregen welke werkpakketten er eventueel beschikbaar komen als gevolg van de Turkse schorsing.

Conform de motie van het lid Voordewind c.s. (Kamerstuk 35 300 X, nr. 38) van 7 november 2019 heb ik tijdens mijn werkbezoek aan de VS tussen 11 en 13 november jl. bij het Pentagon en het F-35 *Joint Program Office* aandacht gevraagd voor de interesse van de Nederlandse industrie voor nieuwe opdrachten voor de productie van onderdelen voor het programma als gevolg van de schorsing van partnerland Turkije.

73

Hoe groot schat u het risico dat het geraamde ordervolume van het Nederlandse bedrijfsleven niet zal worden gehaald in de productie en de instandhoudingsfase en waarom? Hoe heeft dit risico zich in het afgelopen jaar ontwikkeld?

Er is geen aanleiding om de omzetramingen uit productie en instandhouding bij te stellen.

76

Heeft de keuze van KPN om het Huawei5G netwerk in Nederland uit te rollen gevolgen voor Netherlands Armed Forces Integrated Network (NAFIN), aangezien KPN de leverancier / beheerder is van het NAFIN waarop alle krijgsmachtdelen aangesloten zullen worden.

Het NAFIN is een volledig op zichzelf staand netwerk, dat geen gebruik maakt of zal gaan maken van publieke netwerken. Er is dan ook geen relatie tussen het Netherlands Armed Forces Integrated Network en het toekomstige een KPN 5G telefonienetwerk.

77

Kunt u specifiek ingaan op de risico's die er zijn voor de operationele inzet van de F-35 en het logistieke systeem ALIS, gezien de gebleken kwetsbaarheid voor cyberaanvallen? (Zie https://defence.nridigital.com/global_defence_technology_mar19/back_door_for_hackers_f-35_cyber_weaknesses_in_the_spotlight)

78

Is er een assessment van alle hoofdwapensystemen en hun afhankelijkheid van internet/NAFIN? Zo niet, acht u dat niet nodig? Kunt u een overzicht geven waarin per hoofdwapensysteem de volgende vragen beantwoord worden? Kunnen systemen door cyberaanvallen buiten werking gesteld worden? Kan de besturing van systemen overgenomen worden? Kunnen systemen zonder internetverbinding opereren?

91

Kunt u ingaan op alle door het DOT&E genoemde cyberdreigingen (pagina's 10–11) met betrekking tot het toestel en het ALIS systeem? (zie rapport via http://www.defense-aerospace.com/articles-view/reports/2/199549/pentagon%27s-chief-weapon-tester-finds-more-flaws-in-f_35.html)

Over de specifieke operationele capaciteiten van de F-35 inclusief veronderstellingen over eventuele kwetsbaarheden van het systeem kan ik uw Kamer vanwege veiligheidsoverwegingen geen verdere informatie doen toekomen. De dreiging van cyberaanvallen heeft een hoge prioriteit binnen het F-35 programma en er worden naast doorlopende systeemverbeteringen regelmatig cyberaanvallen gesimuleerd om kwetsbaarheden te identificeren en het systeem weerbaar te maken tegen mogelijk daadwerkelijke aanvallen.

82

Kunt u iets zeggen over de situatie ten aanzien van de beschikbaarheid van onderdelen voor de andere gebruikers van de F-35 die al meer A-versie toestellen in gebruik hebben zoals de Japanners, Australiërs, Italianen en Noren?

Defensie beschikt niet over gedetailleerde informatie over de beschikbaarheid van onderdelen per partnerland.

84

Op welke manier kunnen de Nederlandse F35-toestellen te maken krijgen met wat het GOA noemt een «immature global network to move F-35 parts»? Wat is er de oorzaak van dat dit netwerk kennelijk niet volwassen is, terwijl er wel al honderden toestellen wereldwijd inzetbaar zouden moeten zijn?

Als gebruiker is Nederland evenals andere F-35 partners, afhankelijk van het wereldwijde logistieke netwerk. De ontwikkeling van een wereldwijd

logistieke keten is de afgelopen jaren in tempo achtergebleven bij de sterke groei van de wereldwijde F-35 vloot. Zoals in de twintigste voortgangsrapportage is gemeld heeft de ontwikkeling van het logistieke netwerk de volle aandacht van het F-35 programma, hetgeen in de komende jaren tot noodzakelijke verbeteringen moet leiden die ook de door Defensie onderkende risico's voor de instandhouding van de Nederlandse vliegtuigen moet mitigeren.

89

Kunt u ingaan op deze tekst: «The program has completed several deployments to established bases and to austere locations and ships. In each location, the complexities of ALIS have caused a variety of information technology problems that delay the unit's ability to start generating sorties. Often, the timeframe to start flight operation is longer than that with legacy aircraft»?

Hebben de beschikbare Nederlandse toestellen ook dergelijke hinder ondervonden?

De F-35 maakt als een vijfde generatie gevechtsvliegtuig in belangrijke mate gebruik van software zoals ALIS. Het vaststellen en oplossen van aanloopproblemen in het gebruik van deze software is een belangrijk doel van de oefeningen voor (nieuwe) gebruikers van vijfde generatie vliegtuigen. Het F-35 programma werkt hard aan de doorontwikkeling van ALIS.

Ook Nederland leert van deze oefeningen en deelt haar ervaringen met andere F-35 gebruikers. Tot op heden ervaart Nederland echter geen significante problemen bij het gebruik van ALIS. Hierbij dient te worden aangetekend dat Nederland tot op heden een beperkte ervaring met deze oefeningen heeft opgebouwd. Met de verdere in gebruik name van de F-35 en het opwerken naar de IOC status zal meer ervaring worden opgedaan. Ik zal u hierover in de jaarlijkse voortgangsrapportage van het project F-35 verwerving informeren.

90

Kunt u ingaan op deze tekst: «The program plans to release an updated version of ALIS software (ALIS 3.1) to the international partners and foreign military sales customers that includes country-unique data (a.k.a. sovereign data) management within ALIS beginning in January 2019.»?

Welke sovereign data is er specifiek voor Nederland? En betekent dit dan ook dat de VS daar geen toegang toe heeft? Zo, ja, wie ontwikkelt deze data dan? Gebeurt dit ook door Nederlands personeel?

Elke F-35 gebruiker heeft in haar nationale ALIS systeem een zogenaamd *sovereign data management filter* geïmplementeerd. Doel van dit filter is om ALIS berichtenverkeer op operationeel gevoelige of personeelsvertrouwelijke informatie te filteren alvorens deze op programmaniveau door te zetten. De regels die deze filter toepast worden door Nederland zelf ontwikkeld en beheerd.

93

Klopt het dat de «requirements» aangepast zijn? Zo ja, heeft dat juridische gevolgen in verband met het afgesloten contract? (zie pagina 13: The JPO, after analyzing MTTR projections to maturity, acknowledged that the program would not meet the MTTR requirements defined in the ORD. The JPO is seeking relief from the original MTTR requirements and has proposed new

values of 5.0 hours for both the F-35A and F-35C, and 6.4 hours for the F-35B. This will affect the ability to meet the ORD requirement for SGR, a Key Performance Parameter.)

94

Kunt u een overzicht geven van alle oorspronkelijke – en gewijzigde kritieke prestatie indicatoren (KPI) en wat daarvan de juridische en operationele gevolgen zijn geweest?

Het JPO is met Lockheed Martin Aero bezig om inzicht te verschaffen in eventuele verschillen tussen contractuele eisen en daadwerkelijke prestaties. Dit proces is nog niet afgerond. De resultaten van IOT&E spelen daarbij eveneens een rol. Zodra er duidelijkheid is over eventuele verschillen, zal dit worden gerapporteerd in de jaarlijkse voortgangsrapportage over het project Verwerving F-35.

Vanwege de classificering van de informatie in de zogeheten *Joint Contract Specification (JCS)* en de *Operational Requirement Document (ORD)* kan ik uw Kamer geen volledig overzicht van alle in deze documenten opgenomen prestatieindicatoren doen toekomen.

95

Kunt u ingaan op alle aanbevelingen (pag. 14) van het DOT&E rapport? Kunt u ook ingaan op de gevolgen voor Nederland en de bijbehorende kosten in kaart brengen?

In het rapport van de *Director Operational Test and Evaluation Office (DOT&E)* worden een veertiental aanbevelingen gedaan op basis van een beoordeling van het F-35 programma over de rapportageperiode van 1 oktober 2017 tot 1 oktober 2018. Het JPO heeft ingestemd met de aanbevelingen van de Director OT&E. Nederland heeft vastgesteld dat de meeste aanbevelingen al voor de publicatie van het rapport door het JPO in gang waren gezet.

De eventuele kosten voor Nederland die verbonden zijn aan het opvolgen van de aanbevelingen worden integraal in de raming van de investerings- of exploitatiekosten van de F-35 opgenomen. Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 zal ik uw Kamer informeren over de actualisatie van de ramingen via de jaarlijkse voortgangsrapportage project Verwerving F-35 alsmede de jaarlijkse financiële verantwoording.

96

Wat zijn de gevolgen voor de inzetbaarheid van de F-35 nu tekortkomingen zijn geconstateerd bij het gebruik van het F-35A boordkanon?

De tekortkomingen zoals gemeld in het jaarlijkse *Government Accountability Office (GAO)* van 29 april jl. bij het gebruik van het F-35A boordkanon zijn niet geconstateerd bij de Nederlandse jachtvliegtuigen. Derhalve heeft deze beperking geen effect op de inzetbaarheid van de Nederlandse vloot.

98

Aan welke eisen uit het SDD programma voldoet de F-35 nog niet volgens het GAO?

99

Welke gevolgen gaat het feit dat de F-35 nog niet aan alle System Development and Demonstration (SDD) eisen voldoet hebben op de inzetbaarheid en instandhoudingskosten? Indien u dit nog niet weet, wanneer komt hier duidelijkheid over?

Conform de beantwoording van de Kamervragen van het lid-Belhaj van 18 maart 2019 (Aanhangsel Handelingen II 2018/19, nr. 2146) is JPO nog steeds gesprek in met fabrikant Lockheed Martin over de verschillen tussen eerder opgestelde contractuele eisen en de daadwerkelijke prestaties. De resultaten van de IOT&E-fase worden hierin meegenomen. Inmiddels is bekend dat de IOT&E-fase pas wordt afgerond als ook de activiteiten rondom de vertraagde *Joint Simulation Environment* zijn afgedaan. Conform de uitgangspuntennotitie groot project Verwerving F-35 informeer ik uw Kamer via de jaarlijkse voortgangsrapportage over het realiseren van de eisen na definitieve afronding van IOT&E, naar verwachting eind volgend jaar.

100

Waarom heeft het Pentagon geen opvolging gegeven aan de aanbeveling om eerst een business case analyse af te ronden voordat aan modernisatie wordt gewerkt? Is hier binnen het JPO discussie over geweest?

Zoals nader toegelicht op pagina 42 van het betreffende rapport (GAO-19-341 van april 2019) is het Amerikaanse Ministerie van Defensie van oordeel dat er voldoende informatie voorhanden is om tot een besluit te komen over de start van het modernisatieprogramma Block 4.

102

Waarom werkt u aan een raming voor niet eerder meegetelde kosten?

103

Waarom zijn de kosten die onderdeel uitmaken van de integrale raming die u voornemens bent te maken eerder niet aan het project toegerekend? Kunt u toelichten of er een verband is met het eerder geldende financiële kader?

104

Zullen de niet eerder aan het project toegerekende kosten, die met een integrale raming in beeld worden gebracht, moeten worden betaald uit de huidige investerings- en exploitatiebudgetten van het project Verwerving F-35? Zo nee, waarom niet?

109

Kunt u toelichten wat de aanleiding en het doel is van de integrale raming waar Defensie aan werkt?

110

Waarom zijn de kosten die onderdeel uitmaken van de integrale raming eerder niet aan het project toegerekend? Kunt u toelichten of er een verband is met het eerder geldende financiële kader?

111

Zullen de niet eerder aan het project toegerekende kosten, die met een integrale raming in beeld worden gebracht, moeten worden betaald uit de huidige investerings- en exploitatiebudgetten van het project Verwerving F-35?

In voorgaande jaren is over het project Verwerving F-35 altijd gerapporteerd conform het vastgestelde aparte financiële kader. Het kader was alleen gebaseerd op de in het D-document genoemde kostenposten. In deze twintigste voortgangsrapportage staat dat Defensie werkt aan de totstandkoming van integrale raming voor het project VF-35. Hiervoor worden kosten die op basis van het D-document niet eerder zijn toegekend aan het project Verwerving F-35 in beeld gebracht. Deze kosten worden betaald uit de reguliere budgetten binnen de Defensiebegroting, maar zijn niet eerder toegerekend aan het project Verwerving F-35.

105

Wat is de reden van de toename van het tekort op het budget voor de gemiddelde levensduur?

108

Hoe verhoudt zich het gemiddeld jaarlijks exploitatiebudget (start 2019) van € 280,8 miljoen zich tot het in de vorige voortgangsrapportage genoemde kader van € 305,9 miljoen? Hoe zijn deze bedragen op elkaar aan te sluiten?

In de voorgaande jaren zijn de kostenramingen afgezet tegen het bedrag van het afgesproken financiële kader. Ten opzichte van dat kader was in de negentiende voortgangsrapportage (Kamerstuk 26 488, nr. 435) sprake van een negatief verschil van gemiddeld € 6,1 miljoen per jaar (zie tabel 6, pagina 48). In de twintigste voortgangsrapportage van september 2019 is het besluit van het vervallen van het aparte financiële kader verwerkt. Dit betekent dat in de twintigste voortgangsrapportage voor het eerst de kostenramingen worden afgezet tegen het feitelijke budget voor de F-35 in de defensiebegroting.

In de twintigste voortgangsrapportage staat dat er volgens de huidige raming over de hele levensduur sprake is van een gemiddeld tekort van € 17,9 miljoen per jaar op het exploitatiebudget. De gemiddelde exploitatiekosten per jaar voor de periode 2019–2024 zijn financieel gedekt. In de periode 2019–2024 zal ervaring worden opgedaan op het gebied van instandhouding. Ook zal in deze periode meer inzicht komen in de kostenbesparende maatregelen waar het JPO mee is gestart. Door deze twee ontwikkelingen zal het inzicht in de exploitatieraming verbeteren en kan het voorziene tekort wijzigen. Als er sprake blijft van een tekort dan zal dat binnen de defensiebegroting financieel inpasbaar worden gemaakt.

106

Hoe kan de kale stukprijs van een JSF worden berekend tot 73,6 miljoen dollar per stuk, terwijl het Amerikaanse Ministerie van Defensie zelf ongeveer 110 miljoen dollar per stuk rekent (GAO April 2019)?

Het Amerikaanse *Government Accountability Office* (GAO) heeft op 29 april 2019 zijn jaarlijkse rapport over het F-35 programma gepubliceerd. Het GAO stelt dat de prijs van de F-35A is gedaald met de meest recente prijs per vliegtuig van \$ 89 miljoen in LOT11. Het genoemde bedrag van ongeveer 110 miljoen dollar per stuk in vraag 106 wordt door ons niet herkend.

In de twintigste voortgangsrapportage project Verwerving F-35 wordt de ontwikkeling gemiddelde stuksprijs van de Nederlandse toestellen weergegeven: «De gemiddelde Nederlandse stuksprijs is in prijspeil 2012 gedaald van \$ 86,1 miljoen (2012) naar \$ 73,6 miljoen (2019).